

GRENDEL LAJOS

Önéletrajzi töredékek

I. rész

(Részletek)

Hetvenöt éve, 1948. április 6-án született Léván Grendel Lajos Kossuth-díjas ([cseh]szlovákiai magyar) író, kritikus, esszéista. Regényei, novellái és esszéi a 20–21. század fordulója összmagyar irodalmának legjelentősebb teljesítményei közé tartoznak, de munkásságát számon tartja a (kortárs) szlovák irodalom is. S noha pályája néhány hónappal hetvenedik születésnapja után, 2018. december 18-i halálával már közel öt éve lezárult, írói hagyatékának feltárása, pályájának és életművének összegzése napjainkban is időszerű feladatot jelenthet. Akkor is, ha családja szerint, illetve hagyatékának eddigi feldolgozottsága alapján kiadatlan mű, publikálatlan írás gyakorlatilag nem maradt utána, kivéve az élete utolsó éveiben elkezdett önéletírásának elkészült részeit, illetve ugyanezen időből származó, rendszertelenül írt naplójegyzeteit.

Alább önéletírásából, illetve inkább így: önéletrajzi töredékeiből adunk közre néhány részletet. Grendel e feljegyzései 2015 és 2018 között születtek, s bár egy helyütt a halála előtt azt nyilatkozta, hogy elkészült velük, az általunk ismert, illetve a számítógépben fellelhető 88 oldal terjedelmű, közel 350 000 leütésnyi, családja történetétől, illetve a maga gyermekkorától egészen szélütése utáni nyolc esztendejéig terjedő szövege ezzel kapcsolatos hiányérzetünket sem szünteti meg teljes mértékben. Egyidejűleg azonban szövegében olyan részek, részfejezetek is találhatóak, melyeket másutt, külön írásokként már publikált, továbbá amelyek naplótöredékeiben is szerepelnek, végül pedig amelyek kevés eltéréssel szó szerint megegyeznek Toldi Veronika vele készült s a Kalligram folyóiratban megjelent interjúinak általa adott válaszaival. Ezek, jelesül: Gyermekkor, Léva, órák (2–4. fejezet: 2016. május, 5. sz., 79–85.); Led Zeppelin és Grendel ezredes (11–12. fejezet: 2017. április, 4. sz., 67–73.); A svéd királyra gondoltam (27. és 30. fejezet: 2018. szeptember, 9. sz., 11–17.); A legkedvezőtlenebb helyzetben is van egy kis remény (20. és 26. fejezet: 2019. február, 2. sz., 9–19.).

Ugyanekkor az is szem előtt tartandó, hogy az író e feljegyzései már 2011-ben bekövetkezett súlyos szélütése után születtek, melynek következtében időlegesen elvesztette mozgás- és beszédképességét, azaz újra meg kellett tanulnia járni, beszélni, írni. S bár ezután fokozatosan visszanyerte írás- és fogalmazás-képességét, amit ezt követően született három új novelláskötete (Távol a szerelem, 2012; Az utolsó reggelen, 2013; Rossz idők járnak, 2016) és két regénye: az Utazás a semmi felé (2014) és „kései korszakának főműve”, a Bukott anyagok (2017), valamint A modern magyar irodalom története című monográfiája 2019-ben megjelent átdolgozott, bővített kiadásának az előkészítése is bizonyít, ez időtől, ahogy Korpa Tamás fogalmazott vele kapcsolatban: „...nem mindig találja a megfelelő szavakat... Besétál egy mondatba, mint csapdába, és nem tud kijönni belőle.” Azaz írásai ez időtől figyelmes szerkesztői-korrektori ellenőrzést igényeltek, de maga az író is készséggel hajlott ezekre az egyeztetésekre. Alábbi önéletrajzi feljegyzései, illetve alkalmasint további, ez időben született írásai esetében azonban ebben, meghagyva a fogalmazás helyenkénti esetlegességeit és következtelenségeit is – az író jogörökösével egyetértésben –, már csak magunkra hagyatkozhattunk. Miközben kizárólag az azok lehetőleg pontos megértését, értelmezését segítő, legszükségesebbnek mutatkozó, jobbára szórendi s nyelvhelyességi, grammatikai beavatkozásainkkal, szövegjavításainkkal és

-kiegészítéseinkkel is a belőlük kiolvasható írói szándék és stílus maximális tisztetben tartására törekedtünk.

T. L.

13.

Tulajdonképpen volt a katonáskodásomnak egy jó oldala is. Például sokat olvastam. Kafka *Perét* is, meg Joyce-tól az *Ulysses*t. Meg – alapvető olvasmányként – Vajda Mihálytól *A mítosz és a ráció határán*-t, mely Husserl életművével foglalkozott. A filozófia mindig is érdekelt, szerintem nem igazi író az, akit a filozófia – így vagy úgy – ne érdekelne. A filozófia és az irodalom (főleg a próza és a dráma) unokatestvérek. Husserlről némi fogalmam azelőtt is volt (*Existencializmus a fenomenológia*, Praha, 1967 – olvastam még egyetemista koromban), de tulajdonképpen Vajda Mihály vezetett el a husserli filozófia mélyebb gyökereihez. Egyébként is: kiváló olvasmány volt. A legjobban az *intuáció* vagy, Jaspers fogalmával, az *ugrás* foglalkoztatott. Hogyan lehet az intuációt, amely filozófiai fogalom, a szépirodalomban használni. És egyáltalán, az akkori filozófiai tájékozottságom, mely az egzisztencializmus és a fenomenológia területét érintette, hogyan lehet úgy szépirodalommá alakítani, hogy az akként is érvényes legyen – tehát legyen köze a natúr-valóságoshoz. (Egyébként az első kötetemben a *Tizennyolc nap* és a *Hűtlenek* című kisregény a legjobb példa a husserli-heideggeri módszertanra.) Tehát Vajda Mihály Husserlrel foglalkozó könyve tulajdonképpen döntő hatással volt a későbbi írói pályámra. Husserl, Sartre, Camus, Jaspers, majd későbbben (de annál nyomatékosabban) Heidegger – nos, ez volt a filozófiai háttér a későbbi irodalmi „cselekedeteimhez”. Azt, hogy az egzisztencializmus annyiféle, ahány jelentős képviselője van, nos, azt még nem tudtam.

1976 márciusának utolsó napjaiban végre leszereltem. A leszerelés, két év után, nem volt problémamentes. Egyrészt szabadulás volt a félig-meddig bezárt, rideg világból, amelyet nagy nehezen megszoktam, de a kénytelen-kelletlen megszokáson kívül ugyanakkor irtóztam is tőle. És hát az utolsó napokban almabort ittam (ittunk – mert az egész leszerelésre váró társaság almaborral tette túl magát a lassan vánszorgó időn). Egyszer majdnem elkaptak. Én – a változatosság kedvéért – vodkát cipeltem be, s a laktanya udvarán elcsípett a kis, alkoholista vezérkari főnök. Azt mondta, gomboljam ki a kabátom. Megtettem. Közben a vodkásüveget félig-meddig a hátamra toltam. No most vagy túl részeg volt az őrnagy, vagy az utolsó pillanatban megkegyelmezett nekem... Nem tudom. Továbbengedett. De, sajnos, egy kortyot sem fogyaszthattunk el a vodkából. A lépcsőkre érve ugyanis, egy ügyetlen mozdulatomra, leesett és ripityára törött. No szóval, egy szó, mint száz, 1976. március végén megszabadultam a kétéves fogságból. Mert, így vagy úgy, fogoly voltam – legalábbis akkor úgy éreztem. Visszailleszkedtem a munkahelyemre, ahol már ismertek. A Madách Könyvkiadóba. És elkezdtem, úgymond, irodalmi életet élni, mivel a kiadó az első számú magyar könyvműhely volt Csehszlovákiában. Könyvekkel foglalkoztam a kiadóban, és könyvekkel foglalkoztam a szabad időmben is – tehát olvastam. Faulknert, Styront, Capotet, Salingert... Tehát főleg amerikai prózát, mert az amerikai prózát (és a latin-amerikait, pl. Cortázart) sokkal többre tartottam, mint az európaiat. A magyar prózából – Mándy és Ottlik mellett – Mészöly Miklós volt a kedvencem, és hamarosan meg is ismerkedtem vele.

Mészöly Miklóssal 1976 júniusában ismerkedtem meg Bába Ivánnak köszönhetően, aki (A.) Nagy László sógora volt. Nagy Laciék az üveghegyen túl laktak, magyarán, az akkori Pozsony legtávolabbi részében – az ablakuk már a csallóközi rónaságra nézett. Szóval, a mi lakásunkból autóbusszon kimenni oda majdnem háromnegyed órát tartott. Én a feleségemmel, Ágival mentem

ki, a világ végére, és nem bántam meg. Szép júniusi idő volt, már-már igazi nyár. Mészöly úgy öt óra tájban jelent meg Karol Wlachovský társaságában, aki a barátja volt. K. W.-t is ekkor ismertem meg, noha egy novellát már lefordított tőlem, de én akkor még katona voltam. A novella egy szlovák antológiában jelent meg, 1975-ben.¹ (De Karcsiról majd később.) Este tizenegy után elment az utolsó busz. De olyan jól éreztem magam (és Ági is), hogy maradtunk. Megittunk egy teljes üveg Becherovkát. Reggelig maradtunk.

1976-ra már alaposan ismertem Mészöly könyveit: *Az atléta halálát*, a *Saulust*, a *Pontos történetek útközben-t*, a *Filmet* és *Alakulások* c. novelláskötetét. Fokozatosan szerettem meg, nem egyik napról a másikra. De 1976-ban már a kedvenc magyar szerzőm volt. Éppen az ellenkezője volt a másik kedvencemnek, Mándynak. Mándy ugyanazt írja az egész életművében, egyre mélyebbre hatolva az anyagban, Mészöly pedig éppen fordítva: minden új könyve meglepetés, mondhatni, nincsen [benne] szilárd pont. A *Saulust* például a *Pontos történetek...* követték – szóval abszolút más, a bibliai példázattól egyenest az új regénybe! Nehéz volt követni. Persze nem emiatt volt „hátrányos” helyzetben. A hatvanas években a Pándi Pál- és Király István-féle hivatalos kritika Mészölyt tette [meg] a burzsoá imperializmus magyarországi ügynökének. Lassan állandó csatatérre vált Mészöly művészete. Az egyik oldalon a Mészölyt is nagyra becsülő Béládi Miklós – kontra Pándi Pál és Király István (akik egyébként nem nagyon bírták egymást). A helyzet a 70-es évek második felében változott meg, az új generáció jelentkezésével (Esterházy, Hajnóczy, Krasznahorkai stb.). Nos, én is hozzájuk tartoztam.

1976 októberében még más volt a helyzet. Kopasz a terep, mondta Miklós októberben, amikor meglátogattam Ágival a Városmajor utcában. Október 23-a volt. Miklós felhívta a figyelmemet, hogy tele vannak az utcák rendőrökkel. Ugyanis 20. évfordulója volt az 1956-os forradalom kitörésének. A Városmajor utcából álmentünk Könczöl Csabáékhoz. [Szóval,] kopasz a terep, mondta Miklós, a 70-es évek elejének beat-divatja már a múlté. Pándiék újrendezték soraikat, és a fiatal marxistákon keresztül támadták az ún. polgári irodalmat, nevezetesen Weöres Sándort és Mészöly Miklóst. De, a hatvanas évektől eltérően, a másik oldalt is [engedték] megszólalni. Weörest Radnóti Sándor, Mészölyt Könczöl Csaba védte meg, ha ugyan védelemnek nevezhető az ilyesmi, hiszen a döntő szót mégiscsak a hatalom mondta ki. (De Könczöl Csaba nagyszerű kritikus volt, elsőrendű a szakmájában, kár, hogy egy idő után abbahagyta, és, sajnos, 2004-ben meg is halt.)

Mészöly Miklóst mifelénk, Csehszlovákiában, a hetvenes években, nem sokan ismerték. Főleg a kísérleti jellegű prózáit, mint a *Nyomozás* vagy a *Film* című kisregény. Én főleg a *Nyomozás*ba szerettem bele, ami – az *Alakulásokon* kívül – a legjobb kísérleti magyar próza hosszú idő után. (Talán Szentkuthy *Prae*-je óta, de a *Prae* egészen más eset.) Volt ebben a részemről egy kis sznobizmus? Az is lehet. De szűknek éreztem a csehszlovákiai magyar prózát, okkal vagy nem okkal, ez is egy kérdés a sok közül. Mindenesetre Mészölynek, hogy úgy mondjam, sokkal nagyobb volt az égboltja. És ezt a vélemény[eme]lt a mai napig is tartom. Mészöly, Mándy, Ottlik, Örkény, Szentkuthy és Konrád... Ez a hat író jelentette számomra a magyar prózát. (Persze a hatalomnak egyik író sem volt a kedvence.) Jó választás volt? Azt hiszem, igen, holott a csehszlovákiai magyar prózát sokkal árnyaltabban ítélem meg mostan, mint harmincévesen. De erre, erre a nagy kísérletre szükségem volt. Szükségem volt az első kötetem megjelenéséhez. De most még vissza a hetvenes évek második feléhez.

Karol Wlachovskýval összebarátkoztunk, s ez a barátság még a magyar-szlovák ellentéteket is túlélte. Fokozatosan az egyik legjobb barátom lett. 1977-ben, többek közt, Karol lefordította Ottlik Géza egyik novelláját,² és júniusban elküldte velem Ottlikékhoz a szlovák fordítást. Ági is jött velem, mert

Bába Ivánéknál buli volt. Fölhívtam Ottlik Gézát, mert Karcsi megadta a telefonszámát. Háromra mentünk oda. Ottlik délelőtt aludt, mert előző éjszaka Tandoriékkal kártyáztak. Leültetett a dolgozószobában. Körülbelül egy órát beszélgettünk, és megittunk egy üveg vodkát. (Vagy whiskeyt? Már nem tudom.) Felesége, Debreczeni Gyöngyi is leült mellém. Ági csöndben maradt, nem árulta el, hogy az ő kedvenc könyve az *Iskola a határon*, melyet többször is elolvasott – szerintem már hátulról visszafelé is tudta. Ottlik igencsak kíváncsi volt. Mindenekelőtt a „magyar” helyzetre Csehszlovákiában. Beszámoltam neki, ahogy tudtam. Ottlik csóválta a fejét. Mindnyájan tótok vagyunk, mondta, hát mért ne beszélhetnénk magyarul? Az ő nemes ősei is Trencsén megyéből származtak. Hát mit mondjak... Ő még tudta, mert a Monarchia gyermeke volt. (Tudta ezt Mészöly is, Mátyás is, Nemes Nagy Ágnes is – hogy magyarok vagyunk, ellentétben Magyarország nagyobb részével, akiknek az volt az első szavuk, hogy hogyan tanultunk meg magyarul.) Az *Iskola a határon* persze az én kedvenc könyveim közé is tartozott. De most nem volt szó az *Iskolá...*-ről. Politikáról volt szó (sőt elsősorban politikáról).

1978-ban megismerkedtem Szegedy-Maszák Mihállyal is. Somorján, Zalabai Zsigmondnál zajlott egy baráti találkozó, s arra meghívtak engem is, és néhány magyarországi fiatalembert: Kiss Gy. Csabát, talán Kósa Lászlót és persze Szegedy-Maszák Mihályt is. Azt terveztük, hogy rendszeresen fogunk találkozni, de végül is csak egy lett belőle. A csehszlovák államrendőrség [akkoriban] még jól működött. Nem tudom, hogy voltak-e besúgók a meghívottak között, de gyanítom, hogy igen. A csehszlovák államrendőrségnek mindenütt voltak emberei (ez csupán 1991-ben derült ki: számtalan besúgó ügyködött, olyanok is, akikről nem gondolta volna az ember). 1978-ban készült a magyarországi gimnáziumok számára egy új irodalomtankönyv, többek között Szegedy-Maszák Mihály is a tankönyv írói között volt. Akkor még nem tudta az illusztris társaság, hogy abban a formában sosem jelenik meg. Aczél elvtársék még idejében közbeléptek, és a tankönyvet – no, hogy is mondjam –: az „oldalvonalon” túlra sikerült juttatniuk. [...] Pedig, mondhatni, semmi különös nem volt benne. Csupán az ideológiai szempontokat az irodalmi szempontok helyettesítették. (Magyarán: nem Garai Gábor és Váci Mihály volt [benn] az első számú költő, hanem, mondjuk, Weöres Sándor és Pilinszky János.)

14.

Kiss Gy. Csaba már jó barátságban volt Karol Wlachovskýval, és elvitte hozzá Szegedy-Maszák Mihályt is. Mihály és Karcsi jó barátságot kötöttek, és ez a barátság kitarthat Szegedy-Maszák Mihály 2016-ban bekövetkezett haláláig. Én az első kötetem anyagát írtam – végre ment az írás. Végre ment az írás, de az első kötetem (*Hűtlenek*, 1979) meglehetősen vegyes volt, mind a megírás módját, mind a [novellák] terjedelmét tekintve. Voltak benne a nagykönyv [szerinti] klasszikus novellák (mondjuk, Ottlik-módra, pl. a *Samuka*), voltak Mészöly nyomán megírt elbeszélések (*Tizenyolc nap; Hűtlenek*), voltak – hadd nevezsem annak – szürrealista kísérletek (*Egy este Amerikában; Szép história*), szóval mindenféle, mondhatnám, vegyes anyag. Jobb is, rosszabb is, tulajdonképpen egyre megy. Mészöly Miklóstól hallottam, hogy Polcz Alaine-nek tetszett a kötet. Volt közöttük egy írás, amely túlmutatott a Mészöly–Ottlik-hatásokon. Ez a *Valami történni fog* című novella, amely nélkül az *Éleslövészet* nem születhetett volna meg. Ezt csupán Szegedy-Maszák Mihály vette észre. Mármint azt, hogy szoros összefüggés van a *Valami történni fog* és az *Éleslövészet* között.

A *Valami történni fog* című novella jó esete az öncenzúrának. Mármint nem az enyémnek, hanem az (irodalmi) sajtóénak. Amikor 1976 végén megírtam, el-

vittem az Irodalmi Szemlébe. Dubának³ is tetszett, de, mondta, várjunk egy kicsit. Most zajlik a belgrádi konferencia (összeurópai részvétellel – ez a helsinki konferenciának a folytatása volt), majd meglátjuk, mi lesz. Hát vártunk... Időtlen időig, mert a belgrádi konferencia is elhúzódott időtlen időig. Illetve csak véget ért egyszer, mondhatnám, döntetlenre. Az amerikai fél és a szovjet fél közötti döntetlenre. A *Valami történni fog* végül nem jelent meg. Ebből levontam a tanulságot, vagy minek nevezem: jobb félni, mint megijedni. (Egyetlen [esetleg kifogásolható] pontja volt a novellának, az, hogy az elbeszélőt megverik titokzatos emberek, akik, állítólag, titkosrendőrök voltak, de erre semmilyen utalás nem történik a novellában.) A „jobb félni, mint megijedni” a párthatalom megfélemlítési eszköze volt, és tökéletesen bevált. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a *Hűtlenek* című kötetben mégiscsak megjelent a *Valami történni fog*, és semmilyen következménye sem lett a megjelenésének.

A *Valami történni fog* c. novella és az *Éleslövészet* c. kisregény egyetlen közös vonása az, hogy a *Valami történni fog* c. novella nem novella, az *Éleslövészet* pedig nem kisregény. Mondhatnám azt, hogy *gyűjtemény* egy novellához, ahogy az *Éleslövészet* is *gyűjtemény* egy kisregény anyagához. Amolyan *Prae*. Persze [akkor] én még nem olvastam a *Prae*-t, azt [csak] 1980-ban, a második kiadását... [...] A *Prae* a magyar irodalom legnagyobb teljesítménye, ezt bátran állíthatom. Senkivel és semmivel nem hasonlítható össze. (Pláne nem Prousttal és Joyce-szal.) Nem is tud vele mit kezdeni az irodalomtörténetírás, pedig már történtek eredményes kísérletek a befogadására (pl. Nagy Pál, Béládi Miklós, a Gintli–Schein-féle irodalomtörténet). [Szentkuthy] iszonyúan művelt volt. Talán szerencse is, hogy nem találkoztam vele. Ha valaki nagyon művelt, előbb-utóbb komplexusos lesz a kevésbé művelt ember.

No de vissza az *Éleslövészet*hez. Hetedikes koromban (általános iskolai hetedikes koromban) a biológiaórán egy preparált békát elemeztünk – minden szegletét, porcikáját, szóval cakompakk, az egészet. Meglehetősen gusztustalan volt, de mindegy. Tanulságos volt. Az *Éleslövészet* amolyan békaelemzés. Fölmutatom minden porcikáját, mint a preparált békáét. És ha fölmutattam minden porcikáját, tulajdonképpen egy lehetséges regény körvonalait mutattam meg. Nem regény, csak lehetséges regény. (Avantgárd mű, hogy nagyképű legyek.) Soha többé nem próbálkoztam hasonlóval. Az évtizedek folyamán többen megkérdezték tőlem, miért nem folytatom az *Éleslövészet*et. Mindannyiszor azt válaszoltam, hogy nem lehet. Ilyet csak egyszer lehet, úgymond, elkövetni. Másodszor már utánzat, vagy utánzatjellege van. Számos kollégám van, aki hasonló cipőben jár. Az első vagy a második művén nem tud túllépni. De nem azért, mert rosszul ír. Éppen ellenkezőleg. Nagyon jól megírt, esetleg zseniálisan megírt mű [a munkája] – de egyben zsákutca is. Vagyis vissza kell fordulni, nincs mese. Vagy pedig abba kell hagyni az írást, amiként Beckett is tette. Ha viszont visszafordulsz, annak a kockázatát vállalod, hogy a kritika – jobb esetben – fanyalog. Kritikusabb esetben levág, mint a pengős malacot szokás. Ezt – mit mondjak – vállalnia kell az írónak.

Az *Éleslövészet*nek nagy visszhangja volt. Én erre egyáltalán nem számítottam. Jó, gondoltam, ha elolvassa néhány ember. Az csak később tudatosult bennem, hogy az egész magyar irodalomban paradigmaváltás zajlott le, és az felröpítette az *Éleslövészet*et [is] a magasba. Magyarországon is elfogyott. Dugáru lett. Demszky Gábor mesélte, hogy 300 forintért vette meg, ami óriási pénz volt akkoriban. Természetesen feketén. Kósa László lakására is meghívtak, ahol Kulcsár-Szabó Ernő, Kiss Gy. Csaba, Szegedy-Maszák Mihály és természetesen Kósa László tartott egy beszélgetést az *Éleslövészet*ről. Persze a kritika sem hiányzott a beszélgetésből. Például, emlékszem rá, Kósa László túl sok Esterházyt vélt fölfedezni az *Éleslövészet*ben. Egyébként joggal. De mi is volt ez a paradigmaváltás? Tulajdonképpen Kulcsár-Szabó, Szegedy-Maszák,

Balassa Péter és számos jól felkészült fiatal leváltotta a Pándi–Király-féle ortodox marxista garnitúrát. Pontosabban: hiába erőlködött Pándi Pál és Király István, a fiatal generáció már nem hitte egyetlen szavukat sem. Ez egybeesett a Mozgó Világ lázadásával. Az egyik fölerősítette a másikat, és fordítva... Megalakult a fiatalokból álló – így neveztem magamba – *népfront*. A nyolcvanas évek elején vagyunk, a lengyelországi Szolidaritás fénykorában. Nos, ekkor jelent meg az *Éleslövészet* – ha néhány évvel korábban jelenik meg, alighanem sokkal kisebb visszhangot váltott volna ki. Én pedig, bár külföldről, a Mozgó Világ munkatársai közé tartoztam. A *Galeriből* egy fejezetet közölt is a Mozgó Világ, amely [akkor] már szorult helyzetben volt. A pártapparátust hihetetlenül idegesítette a folyóirat. Kulin, Reményi és mások önállóan kezdtek gondolkodni, és nem [kívánták] a pártutasításokat zokszó nélkül végrehajtani. Mi, csehszlovákiaiak, csak irigyeltük őket. Ráadásul, bár ez [így] nem volt kimondva, hosszú idő után, egységes magyar irodalomban kezdtek gondolkodni. (Így kerültem én is közéjük.) A nyolcvanas évek elején gyökeresen megváltozott a helyzet. És ez nem kis aggodalommal töltötte el a pártközpontot. Nos, így kerülhetett az *Éleslövészet* az irodalmi figyelem középpontjába. Szerencsém volt? Bizonyos mértékben igen.

1978 nyarán a Madách Kiadó a barakkokból (mert 1968-tól 1978-ig a Duna-parti barakkokban működött!) a belvárosba költözött. A Tatranban kapott albérltet. Így egy épületben dolgozott a szlovák Tatran (vagyis az első számú szlovák könyvkiadó) és a magyar Madách. Ennek is köszönhető, hogy barátság alakult ki köztem és Karol Wlachovský között.⁴ Karol és én ugyanazokat az írókat tekintettük a magyar irodalom élvonalának, tehát: Mészölyt, Szentkuthyt, Örkényt, Mándyt... Szóval, nagy volt [köztünk] az összhang. De ez nem tartott sokáig. Ehhez alighanem vissza kell mennünk másfél évet. A Charta 77-re gondolok most. A Charta 77-től nagyon megijedt a hatalom. Még 1977-ben óriási ellenkampányba kezdtek. A Charta 77 [lett] a fő ellenség. Ráadásul nem lehetett betiltani. (Mészöly, Csoóri, Nádas, Vezér Erzsébet ekkor számított külföldön élő⁵ ellenségnek, mivel aláírták a Chartával szolidaritást vállaló nyilatkozatot.) Nos, hamarosan a Madách Kiadót is elérte a bosszúhadjárat. A Madách Kiadót túlságosan is „liberálisnak” [bélyegezték] a Husák-rendszerben. (Nem volt az, de ma már mindegy.) Egyik napról a másikra leváltották az igazgatót, Fónod Zoltánt, és a helyébe Sárkány Árpádot nevezték ki. Sárkány a pártközpont munkatársa volt – egyébként vízvezeték-szerelő. Állítólag annyira együgyű volt, hogy még a pártközpontban is meg akartak szabadulni tőle. Így hát jól jött [neki] a Madách. Egy vízvezeték-szerelőt igazgatónak! Nos, ez is a Husák-rezsim bűne. Illetve a pozsonyi helytartóké. De ettől kezdve nagyon megváltozott a hangulat a Madách Kiadóban is. Ellenségeket kellett keresni. Tulajdonképpen Sárkány szemében mindnyájan ellenségek voltunk. Ez nyolc évig tartott.

Fónod Zoltánból főszerkesztő lett, majd – Tóth László miatt⁶ – összevesztett a párt szlovákiai főtítkárával (Pezlár elvtárrsal), mire elhelyezték a Madách Könyvkiadóból. Bár nem rossz helyre. A pozsonyi egyetem magyar tanzékiére került – de a Madáchhoz képest parkoló pályára. (Nem árthatott többé, gondolták az elvtársak.) A kiadó magyar részlegének a vezetője Mayer Judit lett. Mayer Judit 1944 őszén szakította meg a tanulmányait Budapesten, és visszaköltözött Pozsonyba (ami a szülővárosa volt). Ősidők óta kiadóknak dolgozott, és az 1960-as évek végén az egyetemre is bejárt külső munkatársként. (Például [mint] elsőéves hallgatónak a helyesírási – lektori – gyakorlatot is ő vezette [nekem]. Így én is a tanítványa voltam.) Szóval, a műveltségével lenyűgözött bennünket. Ő egy igazi „pressburger” volt, magyarán pozsonyi polgárcsaládból származott, afféle konzervatív-liberális környezetből. Sokunkon akaratlanul is nyomot hagyott a viselkedése, a tartása. Ő lett a védangyalunk a Sárkány-féle pártközpontosokkal szemben.

15.

A nyolcvanas évek elején elindult a rendteremtés a szlovákiai magyar közéletben is. A kassai Thália Színháznak a hetvenes évek végén Gágyor Péter lett a vezetője, Szigeti László az, úgymond, ideológiai felelős,⁷ és [ottlétük idején] a színház gyors ütemben korszerűbbé vált. Tehetséges fiatal színészeket vett[ek] fel – igaz, nem volt egyikük sem a Színház- és Filmművészeti Főiskola hallgatója, [ám előzőleg] Gágyor irodalmi színpadában megmutatták a tehetségüket. Szóval, friss szelek kezdtek fújni a Thália felől. A botrányt Gyurkó László *Don Quijotéj*ának bemutatása okozta. L. és V., akik a Thália Színház művészei voltak, és párttagok, többször is följelentették Gágyort ([aki] nem volt párttag) és a darabot. T. viszont, a színház igazgatója, [bár] jó szakember volt, de opportunista – nem merete vállalni a hatalommal az összetűzést, így hát Gágyor egyedül maradt. A kassai színházból pedig újra tucatszínház lett. Gágyor Péter szegről-végről a rokonom volt, pontosabban mondva a sógor-nőm sógora, ami persze nem vérrokonság. Kassai lakásában sok mindenki megfordult, a titkosrendőrség besúgói is (mint, úgymond, a barátai). Abban a néhány évben, [...] a nyolcvanas évek elején – vagyis a Thália fénykorában – örömmel jártam Kassára. Én is többször megfordultam náluk. De hát Gágyort kinyírták. Előbb Kecskemétre került, majd Győrbe. De innen is, onnan is elüldözték. (Mert nem tett lakatot a szájára.) Végül is emigrált:⁸ csak 1989-ben tért vissza. (Mondhatnám: visszatért, de bölcsen és szkeptikusan Magyarországra, Dél-Komáromba.)

És ez csak a kezdet volt.⁹ Varga Imre és Tóth László következett. Varga és Tóth az Irodalmi Szemle szerkesztője volt, Duba pedig a főszerkesztőjük. Az államünnepi alkalmakkor Duba megírta a kötelező szöveget (A Nagy Októberi...; a Februári győzelemnek elkeresztelt kommunista puccs évfordulóját stb.), Varga és Tóth pedig dolgozott. Ez nagyjából a 70-es évek legvégéig tartott. Csakhogy Varga Imre elkövette azt a „hibát”, hogy bizonyos fenntartásokkal írt R. fordításkötetéről, [ám] R. a párt bizalmas embere volt, sőt egy időben az iskolaügyi miniszter helyettese. Elindult hát a kampány az ún. fiatalok lejáratására. Mindenekelőtt Varga Imre és Tóth László volt a célpont, vagyis az Irodalmi Szemle szerkesztői. Nos, elmondható, hogy igazi boszorkányüldözés folyt néhány évig [ellenük], amíg Varga Imrét és Tóth Lászlót el nem távolították az Irodalmi Szemléből. Szóval, kialakult a „négyek bandája”. Négyek bandájának neveztük el – [ezt] tulajdonképpen a kínai elvtársaktól vettük át – azt a „magyar” csapatot, amely (mint a kínai négyek bandája) irányította a szlovákiai magyar szellemi életet. R., S., P., H. Nem nevezem meg [őket], ha valaki kitalálja, hát kitalálja... Örökre a süllyesztöbe kerültek, már sosem fognak kísértetni. De a nyolcvanas években élet vagy halál [kérdése] függött tőlük. Egészen nyolcvankilencig. Egyszer vettem a bátorságot, s megkérdeztem R.-t, aki a Madách Kiadói Tanács[ának] elnöke volt, hogy miért gyűlöl minket. Lehet, hogy a „gyűlöl” helyett mást használtam, mindegy. R. egyenesen válaszolt: Zalabai nacionalista, én pedig a 68-as eszmék szerint gondolkodom. (Ez, magyarul, elfogadhatatlan volt a számukra.) Nos, a négyek bandája nem volt csoport. A szlovák kormány egyfajta kulturális tanácsadói voltak. Elsőszámú tanácsadói. Azután [pedig] megfogadták a tanácsaikat; igen ritka alkalom volt, ha nem fogadták meg. De előfordult, hogy nem. A szerencsétlen Sárkány elvtárs csak bábu volt a kezükben. Igazgató, de valójában a négyek bandája igazgatta a Madáchot. Az RSPH.

Tóth Lászlóval már nehezebb volt a dolguk, mint Varga Imrével. Ugyanis Tóth Laci párttag volt (Zalabai is párttag volt, Tőzsér is, én is...). A negyedik kötete 1979-ben készült el, *Istentelen színjáték* címmel. Nagyon találó Pécsi Györgyi 1987-es megállapítása. Eszerint „a magyarországi költészetben, ha

nem is ismeretlen, de mindenképpen *szervesítetlen* – nincs meg a maga befogadói, értelmezői nyelve, még kevésbé a maga költészeti iskolája”. Tandorira utalhatnánk elsősorban. De amit szabad Jupiternek, nem szabad az ökörnek? Az *Istentelen színjáték* a legutóbbi négy évtizednek egyik legjelentősebb verseskötete. Alig öt-hat van ilyen. Tandori persze avantgárd költő, de, úgy mond, megbocsátjuk neki. Tóth László is avantgárd költő, de idegenkedünk tőle? Miért ez a kettősség? Ráadásul az én *Éleslövészetem* is avantgárd mű (egyések szerint posztmodern, a fene tudja megállapítani, hogy milyen). Az *Éleslövészet* nagyot szólt. Mért nem szólt nagyot az *Istentelen színjáték*? Lehet, hogy disznó szerencsém volt, mert Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László és Kulcsár-Szabó Ernő elsősorban a prózával foglalkoztak? Pedig az *Éleslövészetnek* szintén nincs prózai iskolája és befogadói nyelve.

Az *Istentelen színjátékban* Tóth László nemcsak előző három kötetével szakított (méghozzá radikálisan), hanem új, ismeretlen pályára állította költészetét, mint Tandori pár évvel azelőtt. Méghozzá a szlovákiai szocialista realizmus második „virágzásának” korában. Az, hogy avantgárd, még tovább súlyosbította a helyzetét. A magyar irodalomban az avantgárd megtűrt kategória volt egészen a hetvenes évek végéig. A szlovákiai magyar irodalomban meg duplán. A szlovák irodalomban pedig – jóllehet a két világháború között jelentős szurrealista iskola működött [itt] – jó, ha megtűrt. Az *Istentelen színjátékot* érthetetlennek nevezték, sőt, mi több, értelmetlennek. (Legalábbis Sárkány elvtárs szerint.) Sárkány elvtárs komolyan megizzadt, mire négy pozitív lektori jelentés után végre egy negatívot tart[hat]ott a kezében. Úgy lobogtatta, mint, teszem azt, a szovjet zászlót. Az igazsághoz hozzátartozik, a negatív jelentés szerzője nem is volt a Madách lektori testületének a tagja. De ez már mellékes volt. Szóval az 1979-ben írott kötet, végül is hatalmas csúszással és néhány vers kihagyásával, 1983-ban megjelent. Jórészt a Madách Kiadó szerkesztőségének az összefogásával. De akkorra már Varga Imrének és Tóth Lászlónak (akárcsak Gágyor Péternek) lehetetlenné vált Csehszlovákiában maradnia. Így hát átköltöztek Magyarországra. (Eléggé bonyolult és megalázó módon.)

17.

1982 októberében költöztünk a Vazov utcába, amely [lakás] a 2000-es évek elején végül is a miénk lett. Előzőleg 10 éves szerződést kellett aláírnom a Kiadói Főigazgatósággal, amely úgy szólt, hogy tíz évig nem hagyom el a Madách Kiadót. Ez 1992-ben lejárt. Megalapítottuk a Kalligramot, és én lettem a folyóirat első főszerkesztője. De ez már egy másik történet, majd a későbbiekben visszatérek rá. Egyelőre 1982-ben vagyunk, és épp átköltöztem a Karadžič utcából (mely éppen úgy a belváros szélén volt) a Vazov utcába (mely szintén a belváros szélén van). Addig Sebők Máriánál, az anyósomnál laktam. S [ezzel] az én helyzetem, úgy mond, konszolidálódott – hogy ezt az annak idején [gyakori] szót használjam. A házasságban [általában] az első hét-tíz év a legprolémamentesebb. Ez velünk is így volt. Megszületett Zsuzsa (1977-ben) és Gábor (1980-ban), tehát még a Karadžič utcában laktunk.

A hetvenes évek végére kialakult a baráti köröm, amely végül is a kilencvenes évek elejéig működött. Kiss Gy. Csabát már 1969 óta ismertem, és általa ismertem meg Kósa Lászlót és még később Szegedy-Maszák Mihályt és Szörényi Lászlót. De a Mozgó Világ-os kapcsolataim is erősek voltak. A Mozgó Világ, az 1983-as betiltásáig, egyfajta lehetőség volt az ellenzéki politizálásra. Olyan lehetőség, amely se korábban, se később nem valósul[hat]t meg. Berkovits György és Czákó Gábor, Szkárosi Endre és Alexa Károly, és sorolhatnám... Mind a szerkesztőségben dolgoztak. Veress Miklós és Kulin Fe-

renc [volt] a főszerkesztő! Én, ha nem is gyakran, de [többször] megfordultam a Bertalan Lajos utcai szerkesztőségükben, és írást is kértek tőlem. Micsoda lehetőség volt! De kimaradt lehetőség... A rendszerváltás környékén a [társaság] egyik fele az MDF-fel, a másik az SZDSZ-szel szimpatizált. És halálos ellenségei lettek [egymásnak].

A nyolcvanas évek első felében gyakran megfordultam Kiss Gy. Csabáéknál és Szegedy-Maszák Mihályéknál. [...] Hosszú, délutáni beszélgetésekre emlékszem a hűvösvölgyi kertben, főleg irodalomról, és főleg a 19. és 20. századi magyar irodalomról. Ő irodalomtudósi, én inkább írói nézőpontból. Mindketten rengeteget olvastunk, így könnyű volt beszélgetnünk. Például a 19. század magyar irodalmában Kemény Zsigmondot tartottuk az első számú prózaírónak. Tehát jobbnak Jókainál. Mikszáth viszont annak idején nem tartozott a kedvenc íróim közé. Persze azóta megváltozott a véleményem, ma már szinte istenítem. De Mihály nem felejtette el. Még a halála előtt is oda-dörgölte az orrom alá (persze csak tréfából), hogy Mikszáthot nem szerettem. A huszadik századi irodalomról is nagyjából megegyezett a fölfogásunk. Ő Kosztolányit tartotta a legnagyobb magyar írónak, én Krúdyt. Krúdyval [szemben] csak az volt a kifogása, hogy rengeteget írt. Persze igaza volt. Én sem szerettem, amikor egy csodálatos hölgy mindig bajuszkát visel az orra alatt. De az *Asszonyások díja* és a *Boldogult úrfikoromban* felülmúlhatatlan. (Meg még négy-öt regénye.) A negyvenöt utáni magyar irodalomban is közel állt a fölfogásom az övéhez. Mindketten megegyeztünk, hogy Ottlik Géza az első. Én [ezt] Mészöly Miklóssal egészítettem ki. Ő másodikként tartotta számon. Ottlik, aztán Mészöly, aztán slussz-passz – Esterházyig. Én viszont, ha úgy tesszük, „nagyvonalúbb” voltam. És főleg a novellisztikát [nézve].

A magyar irodalomban, a költészet mellett, a novellisztika az egyik csúcs. A regény, néhány jelentős kivétellel – 10–12 regény, ami nem sok – másodlagos. Ezt persze Mihály is elismerte. De a novellisztika jelentőségéről nem tudtam meggyőzni. Jobban mondva, nem is a jelentőségéről... A novellisztikát [ugyanúgy] prózának tartotta, mint a regényt. [Ebben] az irodalomtudósok túlnyomó többségével azonos nézetet vallott. Én nem. A [novellát] a próza és a költészet bizonyos keverékének tartom, s épp a strukturalizmus erősített meg ebben. Költészet prózában elbeszélve – mondanám. Regényt sokféle módon lehet írni – a regény mindent kibír az esszéregénytől az avantgárdig – és persze [a] krimi[ig], lányregény[ig] stb. Vagyis az irodalmilag alacsonyabb rendű műfajokig. De novellát csak egyféleképpen. Vagy művészi, vagy kidobni az ablakon. És persze sokkal ősibb. Gondoljunk csak Maupassant-ra, Csehovra, Hemingwayre, C. Mansfieldre, Babelre, Borgesra, Cortázarra, és sorolhatnám tovább. Nos, a magyar novella felveszi a versenyt a legkiválóbb világirodalmi nagyságokkal. És ezt nem és nem veszi tudomásul a magyar irodalom[tudomány]. A regényt tekinti az igazi dobásnak, pedig sok magyar regény délibáb.

Hát ezekről is szó volt a mi késő délutánba nyúló beszélgetéseinken. 2010-ben megjelent a modern magyar irodalmat feldolgozó munkám, amely most második, bővített kiadásban jelenik meg. Előljáróban csak annyit, hogy nagy élmény volt összehasonlítani a magyar irodalmat a kortárs világirodalommal. Szegedy-Maszák Mihállyal sokat beszéltünk a világirodalom hatásáról a magyar irodalomra. Abban is megegyeztünk, hogy Faulkner a legnagyobb amerikai regényíró. Az, hogy én prózaírónak készültem, egészen más megkötöttségekkel járt. Például, hogy rendszeresen olvastam, amit az apám oltott belém úgy tizenegy-tizenkét évesen. Bevallom, hogy nagy gyönyörűség volt kezembe venni és elolvasni egy Stendhal- vagy egy Dosztojevszkij-regényt középiskolás vagy már egyetemista koromban. És sorolhatnám a 20. század felől is: Kafka, Joyce, Musil, Gide, Camus, a már ismert amerikaiak, mint Fitzgerald, Updike, Mailer, Capote, Salinger, de hogy a novellistákra is ki-

térjek: Flannery O'Connor, Shirley Jackson vagy Carson McCullers. Nagy hibának tartom, hogy a következő generáció [már] jóval kevesebbet olvas. Pedig az írói szerepvállalás miatt kötelesség minél több művet elolvasni. Az olvasás az író számára nem játék, hanem oly módon hozzátartozik a műhöz, mint a futballistához a rengeteg edzés. Nagy a gyanúm, hogy aki nem olvas folyamatosan, ez előbb-utóbb meglátszik az illető művein is. Nem elég nagy tehetségnek születni, azt az olvasással fel is kell építeni. Ezt Szegedy-Maszák Mihály tudta, Szörényi László tudta, de Mándy Iván, Ottlik Géza és Mészöly Miklós is tudta, hogy csak a prózaírókat említsem. A szlovákiai magyar írók többsége viszont ezzel nincs tisztában. (Legalábbis nagy a gyanúm, ha tévednék, akkor bocsánatot kérek.)

Szegedy-Maszák Mihállyal az ún. urbánus írókat vettük sorra. Ez is egyike a furcsa kérdéseknek. A magyar irodalomban lezajlott a polgárosulás, míg a magyar társadalomban csak félig. Szerb Antal 1890-re tette a magyar irodalom polgári fordulatát. Lehet vitatkozni vele. De kétségtelenül igaza volt abban, hogy a magyar irodalomban visszafordíthatatlanul győzött a polgári liberalizmus (ők szabadelvűségnek nevezték, ami jelentős különbség a marxizáló, baloldali liberális irányzathoz [képest] – mondhatnánk, hogy a szabadelvűségnek semmi köze nincs a mostanában divatos liberalizmushoz. Mert a szabadelvűség még nemzetben gondolkodott, nem kozmopolitizmusban. Babits, Kosztolányi, Karinthy még megsiratta a Monarchia szétverését, ami a mostani liberálisoknál már nem divat.) És ez 1920 után is így maradt egészen 1948-ig. 1948 a mérföldkő. Ekkortájt lettek az urbánusok [sokak számára] az ördög fattyai. De lám-lám... Az 1948-tól eltelt időben – ha sok esetben rejtetten is, vagy kiszolgáltatottan is – a magyar polgári irodalom folyamatosan létezett, és olyan [írókkal] gazdagította a világirodalmat, mint Weöres, Pilinszky, Nemes Nagy Ágnes, Déry, Ottlik és társai. Vagyis: *a polgári irodalom meghaladta a polgárságot*. Tulajdonképpen ez a titka a nagy művészetnek. [...]

Nos, 1983-ban, vagyis 35 évesen mentem először Nyugatra, a *Galeri* című regényem honoráriumából. Persze Ágit, Zsuzsát és Gábort otthon hagytam. A rossz nyelvek szerint túszul, hogy visszajöjjenek. Rögtön eszembe jutott Szigeti Laci megjegyzése, amikor két vagy három évvel korábban visszatért első nyugati útjáról: „Minden megváltozott bennem” – mondta, vagy valami ilyesmit. Többé nem hitt a szocialista megváltás eszméjében. De bennem még ott dolgozott a 68-as csehszlovákiai események nemzetközi visszhangja. Még hittem a demokratikus szocializmusban (persze titokban). Akkor naponta egyszer járt vonat [Pozsonyból] Bécsbe. Dél körül indult. Sógorom, Bilek Gábor, kikísért az állomásra. És még egy liter ribizlibort is ajándékozott nekem. Jó nagy hőség volt, vagy 32–33 fok árnyékban. Nyugatra települendő oroszok (talán zsidók) is erre a vonatra szálltak fel. A vonat „fővonalakról kiselejtezett, romlott vagonokkal, kopott ülésekkel” (Déry *G. A. úr X-ben* című regényéből vett részlet) tartott a világ vége, vagyis Dévényújfaló irányába. Dévényújfalón megállt. Háromnegyed órát állt, miközben a csehszlovák határőrök minden utast átvizsgáltak, éppen csak a fenekükbe nem néztek be. A vasfüggöny túloldalán – tehát a Morva folyó túlsó partján – békésen horgászott egy osztrák állampolgár. Ott nem volt vasfüggöny. Ha csak a dévényújfalusi háromnegyed órára gondolok, mindent megértek, a nemzetközi helyzet, hogy úgy mondjam, itt *nyilvánult meg* a legfrappánsabb. Végre elindultunk. Az osztrák határőr még viccelt is. Le sem bagózta a csomagjaimat. Végre megérkeztünk Bécsbe. Itt, a Déli pályaudvaron, átszálltam a Nyugati pályaudvar irányába. Úgy három körül érkeztünk meg, a vonat Svájcba csak késő este indult.

Nos, Bécs... Az első meglepetés a bécsi várkertben ért, ahol fűre lépni szabad volt (ellentétben Csehszlovákiával). A várkerti vendéglőben a pincérnő magyar volt, és egy bécsi magyarral tárgyalt magyarul, és remek és olcsó

vacsorát ettem a Kärtner Strasse szomszédságában. Éjjel tízkor indult a vonat Svájcba. A sógoromé, Sebők Gézáék, egy évvel korábban disszidáltak Svájcba, és egyelőre Luzern mellett laktak. Kora reggel érkezünk meg a svájci határra, Gézáék már vártak a határállomáson. Először egy pillantás Zürichre (kb. két óra), aztán irány Luzern. A falu, ahol ideiglenesen laktak, csak néhány kilométerre volt Luzerntől. Gézáék megmutattak egy utcát Luzernben, amely a Grendel Strasse nevet viselte. Grendel egy 17. századi polgármester volt, híres ember, de már nem tudom, hogy mitől volt híres. Egy biztos: ha utcanevet kap valaki, akkor híres lehetett. Hogy azt ne mondjam: „hírös”. Szóval, én itthon vagyok egész Európában, Angliától Magyarorszáig és Szlovákiáig. No de ez félig vicc volt. Luzernben bevitték egy áruházba (amolyan Tesco vagy Billa, vagy mit tudom én, micsoda). Csak krumpliból volt vagy nyolcféle. Ájulás kerülgetett, kis híján fel kellett locsolniuk. Megint Szigeti Laci jutott eszembe. Most már mindent értek. Az az átkozott kapitalizmus... Három vagy négy napot tölthettem Svájcban, utána indulás Olaszthonba. Gézáékkal lementünk Luganóba a Szent Gotthárd-hágón keresztül. [...] Délután megnéztem Ducival az *Utolsó tangó Párizsban* című filmet. Négyen ültünk a hatalmas mozi nézőterén, rajtunk kívül még egy fiatal szerelmespár. Nem akartam hinni a szememnek. Nos, húsz évvel később Szlovákiában is kiüresedtek a mozik. Éjfélkor szálltam fel az Olaszországba vivő vonatra.

Olaszország! Ez egy csodálatos ország. Akkor még nem tudtam, hogy Rómába később még ötször vagy hatszor elutazom. Csehszlovákiából nem lehetett olyan könnyen utazni, mint a 80-as években Magyarországról. Pláne nem Nyugatra. Rómában az utóbbi száz év legmelegebb nyara volt. Megittam egy dobozos sört, de rögtön kiizzadtam. Rómában a Szt. István Házban laktam, Szörényi Laci jó tanácsára, és egész estig a várost jártam. Nagyon szeretek kóborolni, és persze egymagam. Rengeteg spagettit ettem, mert az olcsó [volt], és egyszer ittam „big beer”-t. Azt hittem, hogy a big beer félliteres, mint Pozsonyban, de tévedtem. Egyliteres [volt], alig bírtam megemelni a korsót, miközben a pincérek röhögtek [rajtam]. Valószínűleg germánnak néztek, akinek az egyliteres sör csak afféle bemelegítő. Ó, azok a nyolcvanas évek... Róma belvárosa nem olyan nagy, mint Párizs vagy Londoné. Nem lehet eltévedni benne. Adynak Párizs volt a Bakonya. Róma az akkora, mint a pesti Városliget a Bakonyhoz képest. Hazafelé tartva egy napot Firenzében töltöttem, azzal a tudattal, hogy Isten tudja, mikor megyek [ismét] Nyugatra. Talán sose. Pedig már csak hat év volt a rendszerváltásig.

(Közreadja Grendel Ágota; a szöveget gondozta és jegyzetekkel ellátta Tóth László)

JEGYZETEK

¹ A fiatal szlovákiai magyar prózaírókat bemutató, *Biliard na pamäť niekoľkých hrdinov* (Biliárd néhány hős emlékére) című, a Smena kiadónál megjelent, Karol Wlachovský összeállította 1976-os antológiáról van szó, melyben Grendel két novellájával, a *Légszomjjal* és a *Mire lehullik a hóval* szerepel.

² Valójában az *Iskola a határon* szlovák fordításáról van szó.

³ Duba Gyulának, azaz az Irodalmi Szemle főszerkesztőjének.

⁴ Karol Wlachovský 1968–1990 között volt a Tatran Kiadó szerkesztője, majd főszerkesztője, végül pedig az igazgatója.

⁵ Azaz Magyarországon.

⁶ Az eset hátterét lásd a következő fejezetben!

⁷ Gágyor Péter 1980–1983 között volt a komáromi Magyar Területi Színház kassai Thália Színpadának rendezője, Szigeti László pedig ugyanebben az időszakban a dramaturgja.

⁸ A Német Szövetségi Köztársaságba.

⁹ Pontosabban: csak az egyik ilyen eset...